

MAGYAR ZOLTÁN*

Egy folklórtörténeti jelentőségű forráskiadvány¹

Európa nyugati felével ellentétben a magyar kultúrtörténet meglehetősen gyér a 19. századot megelőző időkből származó, nyomtatott vagy kéziratos forrásokban fennmaradt folklóradatokban. Noha e helyen a fenti tényközlést cáfoló számos tétel felsorolható lenne a középkori krónikás hagyománytól a korabeli ikonográfiáig (például a Szent László-legenda falképciklusa), vagy éppen a kora újkori történetírók (Heltai Gáspár, Szamosközy István stb.) egyes műveig, az összkép mégiscsak az, hogy a magyar hősi epika, a honfoglalás előtti hiedelemvilág vagy a különféle rítusénekek már inkább csak kikövetkeztethetők a 19–21. században regisztrált folklóalkotások bizonyos motívumaiból, mint tette azt a zseniális néphitkutató, Diószegi Vilmos,² vagy éppen a helyi cigányság között továbbélt gömöri hősmesék gyűjtője, B. Kovács István.³ Most, amikor a magyar történetimonda-hagyomány végre megközelítőleg teljes tematikai és tipológiai változatosságban tanulmányozható,⁴ bizonyos narratív típusok kronológiája is nyomon követhető. Mindazonáltal a legtöbb folklóradat máig is úgymond a „levegőben lóg”, látszólag előzmény nélküli a maga huszonöt, ötven vagy százötven évvel ezelőtti első feljegyzésével.

Különös módon a szellemi néprajznak a talán leginkább a magánszférába sorolható szegmense, a hiedelmek világa az, ahol bizonyos értelemben bőséges forrásanyag áll rendelkezésre a korábbi korokból is. A semptei protestáns prédikátor, Bornemisza Péter humanista műve⁵ sok tekintetben már a felvilágosodás korában

* A szerző néprajzkutató, az ELKH BTK Néprajztudományi Intézet tudományos munkatársa. E-mail: magyar.zoltan@abtk.hu

¹ *Felvilágosodás és babonáság. Erdélyi néphiedelem-gyűjtés 1789–90-ben.* Az előszót írta, szerkesztette és a jegyzeteket készítette Miskolczi Ambrus. Budapest – Pécs: L'Harmattan – Könyvpont – PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, 2016. 297 oldal (Fontes Ethnologiae Hungaricae XII.).

² Diószegi Vilmos: *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958.; Uő: *A pogány magyarok hitvilága.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967.

³ B. Kovács István: *Szülő-Szült-Kálmány. Öt gömöri hősmese.* Pozsony – Bratislava: Madách Kiadó., 1998.; Uő: *Világ vitéz.* Magyar hősepika. Rimaszombat: Gömör-Kishont Múzeum Egyesület, 2016.

⁴ Magyar Zoltán: *A magyar történeti mondák katalógusa. Típus- és motívumindex I–XI.* Budapest: Kairosz Kiadó, 2018.

⁵ Bornemisza Péter: *Ördögi Kisírtetekről.* Sempte, 1578.

íródott babonaüldöző művek előfutára, benne a nemzetközi exemplumok példatárát kiegészítő számos korabeli felföldi hagyománnyal. Habár a kora újkori boszorkányperek aktái, tanúkihallgatási jegyzőkönyvei⁶ alapvetően más társadalmi és lélektani közeget képeznek le, mint egy-egy – évszázadokkal későbbi – folklórgyűjtői szituáció, az ott rögzített tanúvallomások motívumkészlete szinte kivétel nélkül visszaköszön a recens folklórszövegekben. És amennyiben egy-egy tanúvallomás valamelyest részletezőbb, műfaji értelemben kevés különbség mutatható ki az adott szöveg, illetve egy kortárs, memoratként definiált hiedelemmonda között.⁷ Hasonlóképpen, mint ahogyan a középkori szentéletrajzok, a barokk kori mirákulumelbeszélések és a 20–21. század fordulóján lejegyzett imameghallgatást megőrkítő történetek között is a különbség mindössze formai jellegű, a csodás gyógyulás esetének narratív struktúrája ugyanis tértől és időtől függetlenül hasonló.

Közhelyszerű tézis a néprajzi irodalomban, hogy Erdély (és Moldva) a magyar népi kultúra egyfajta rezervátuma volt még néhány évtizede is, sőt, szinte napjainkig. Az, hogy a keleti magyar nyelvterületen számos archaikus folklóralkotás reliktumként, survival elemként fennmaradt, annak a régió különutas történelmi fejlődésén túlmenően számos összetevője van (földrajzi elzártság, peremhelyzet, interetnikus hatások stb.). Ezért is figyelemre méltó (vagy éppen más nézőpontból logikus), hogy az első magyar „babonaszótár” Erdély földjéhez köthető. És ama II. József korához, akinek uralkodása a kor fő szellemi áramlata, a felvilágosodás jegyében fogant.

Amikor 1789 tavaszán az erdélyi szász Brukenthal Mihály (Michael von Brukenthal), a fogarasi kerület biztosa azzal a körlevéllel fordult húsz dél-erdélyi lelkészhez, hogy írják össze a híveik körében élő, a szolgálati helyükön tapasztalt babonás szokásokat és népi hiedelmeket, a lehetséges tudósi kíváncsiságon túl alapvetően az motiválhatta, mint az uralkodót is, hogy az alattvalók alaposabb megismerése (első lépcsőfokként) a nép szellemi nivójának felemeléséhez is elvezethet. A Brukenthal által megszólított lelkészek fele volt magyar, és a magyar néphitkutatás szempontjából sajnálatos, hogy Agyagfalváról, Alsócernátonból, Alsórákosról, Bögözről, Farcádról, Kézdivásárhelyről, Sepsiszentgyörgyről és Székelyudvarhelyről nem érkezett válasz (vagy az onnan származó beszámolók kallódnak, elvesztek), azonban a kőbori és a fogarasi református pap, valamint a székelykeresztúri unitárius lelkész adatgazdag leírása e Brukenthal-féle gyűjteményt már önmagában is egyedülálló forrástárrá teszi. Jóllehet a 18. században

⁶ A legnagyobb szabású erdélyi forrásgyűjtemények: Balogh Béla (szerk.): *Nagybányai boszorkányperek*. Budapest: Balassi Kiadó, 2003.; Hagenthurn Endre (szerk.): *Szegesvári boszorkányperek – Schäsburger Hexenprozesse*. Budapest: Balassi Kiadó, 2010; Tóth G. Péter – Pakó László (szerk.): *Kolozsvári boszorkányperek 1564–1743*. Budapest: Balassi Kiadó, 2014.

⁷ Vö. Sydow, Carl Wilhelm von: *Selected Papers on Folklore. Published on the Occasion of his 70th Birthday*. Copenhagen: Rosenkilde and Bagger, 1948. 66–88.

a korabeli néphitről szórványosan ismertek más, rövid feljegyzések is,⁸ nagyságrendileg meg sem közelítik a Miskolczy Ambrus által közreadott forrásanyagét. Mely korpusz felőleli még négy erdélyi evangélikus szász lelkész, valamint a fogarasi görögkatolikus pap beszámolóját is.

A Joseph Karl Eder hagyatékában fennmaradt forrásgyűjtemény az erdélyi szász és román kutatók előtt már eddig sem volt teljesen ismeretlen, a szász mesekutatás úttörője, Josef Haltrich még idézett is belőle,⁹ az erdélyi magyar folklorkutatóknak azonban elkerülte a figyelmét. Ellentétben a fáradhatatlannak tűnő Miskolczy Ambrussal, aki már az 1980-as években kiadásra javasolta azt egy németországi kiadónak. Hogy e hiedelemkorpusz végül is több évtizedes késéssel látott napvilágot, az a kortárs magyar hiedelemkutatás bizonyos mérvű vesztesége – bár a magyar adatok az erdélyi hiedelemmondák kézikönyvébe már bekerültek, és ott rendszerezve lettek.¹⁰

A gyűjteményt sajtó alá rendező, jegyzetekkel ellátó Miskolczy Ambrus az erdélyi magyar történelem és kultúrtörténet, a magyar–román interetnikus kapcsolatok minden bizonnyal legszélesebb kitekintésű kortárs ismerője. Legutóbbi monográfiája¹¹ is a két nép közös történelmének csomópontjait járja körül széles körű ismeretek birtokában, lényeglátó elemzőkészséggel. A *Felvilágosodás és babona-ság* című forrásgyűjtemény is Miskolczy pártját ritkító szakirodalmi tájékozottságát és kutatói alaposágát, a három fő erdélyi nyelvben és kultúrában való jártasságát tükrözi. A több mint százhusz oldalas bevezető tanulmány kontextualizálja a kötet voltaképpeni témáját képező történeti néprajzi forrásokat. Szót ejt a felvilágosodás babonaellenességéről, e tanok beszivárgásáról az erdélyi szellemi életbe, az erdélyi néphit egyes jellemző és speciális vonásairól (például vámpírhit), az utolsó erdélyi boszorkányperекről, a még az 1760-as, 1770-es években is imitt-amott fejét felütő boszorkányvádás, törvényhatósági eljárás alá vont lokális esetekről.

Miskolczy Ambrus nemcsak közreadja, hanem tanulmányában számos részletre kiterjedően analizálja is forrásanyagát. Bemutatja a „babonaankét” (miként azt ő nevezi) szereplőit, Brukenthal és a beszámolókat neki megküldő lelkészek életútját, lehetséges inspirációit, a babonagyűjtő lelkészek és híveik markáns módon eltérő világképét és az ebből fakadó esetleges konfliktusokat is. Továbbá a szabadkőműves eszmé korabeli erdélyi megjelenését, hiszen mind Brukenthal, mind pedig a gyűjteményt tőle megkapó és azt megőrző Eder az erdélyi páholy tagja volt.

⁸ Miskolczy Ambrus: „Bába lelte Babonák”. *Egyháztörténeti Szemle*, 2015/1. 132–141.

⁹ Haltrich, Josef: *Zur Volkskunde Siebenbürger Sachsen*. Wien: C. Graeser, 1885. 260–268. Román hiradás a Brukenthal-féle gyűjteményről: Drăgoescu, Ion: Un „chestionar etnografic” din anul 1789. *Revista de etnografie și folclor*, 1965/5. 537–540.

¹⁰ Magyar Zoltán: *Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógus. Típus- és motívumindex I–IV*. Budapest: Kairosz Kiadó, 2021.

¹¹ Miskolczy Ambrus: *A román középkor időszerű kérdései. Régi-új viták és közelítések*. Budapest: Magyarságkutató Intézet, 2021.

Magyar szempontból értelemszerűen a forrásgyűjtemény ama három kézírata érdemel fokozott figyelmet, amelyek beküldői magyarok voltak, és gyűjtéseik is javarészt egyházközségük tagjaitól származnak – bár példatáruk esetenként más településekre, illetve az életük korábbi szakaszában, más vidékeken vagy korábbi szolgálati helyükön hallottakra is kiterjed. Maga Brukenthal Sámuel is úgy mond „iskolázott” lehetett kérdőíve témájában, hiszen a németül és magyarul egyaránt megfogalmazott irata kifejezetten részletező, eligazításul esetenként még konkrét példákat is hozva. Az egyes hiedelemmlények magyar megnevezésének precíz szerepeltetése („kísértet”, „lüdértz”) pedig arra utal, hogy vonatkozó hiedelemtörténeteket bizonyára ő maga is hallott magyar környezetben és magyar nyelven.

A Miskolczy által közvetlenül Brukenthal körkérdése után közreadott kóbori korpusz a forrásgyűjtemény leggazdagabb folklórananyagot tartalmazó kézírata. Habár gyűjtője, a helybeli református lelkész, Köpeczi Bodos Sámuel¹² elsőként válaszolt a kerületi biztos megkeresésére (alig két és fél hónap múltán), összeállítása alapos és sokrétű néprajzi „terepmunka” eredménye. Kóbor, ez a Királyföld Fogaras környéki részébe ékelődött magyar nyelvsziget már csak a néprajzi „sziget-hatás” következtében is¹³ számos olyan régies rítust és hiedelmet őrzött meg a 21. század első évtizedéig is, melyek kétszáz évvel korábban még többé-kevésbé a maguk organikus közegében léteztek, és hasonlók mondhatók el két másik környékbeli református szórványról/nyelvszigetről, a közeli Dombosról és Nagymoháról is.¹⁴ A Köpeczi Bodos által feljegyzett adatok egy része a kismesek által lakott Dombosról származik, annak köszönhetően, hogy az apósa ott volt református lelkész, míg a Kerekes Izsák balladája¹⁵ által híressé vált Nagymoha a kistáji házassági kapcsolatháló révén kerül képbe: az ottani eredetű hagyományok a Kóborra/Dombosra beházasodott nagymohaiaktól származnak.

Köpeczi Bodos Sámuel gyűjteménye valódi kincsestára az erdélyi magyar néphit kutatóinak, bár az igazán figyelemre méltó mégiscsak az, hogy az általa ismertetett dél-erdélyi hagyományok – és hasonlóképpen Baló Bálint fogarasi és Bodor János székelykeresztúri adatai – néhány kivételtől eltekintve egytől egyig kimutathatók a recens (20–21. századi) erdélyi hiedelemanyagban, illetve az ezredforduló körüli évek és évtizedek néprajzi gyűjtőinek leletmentő kutatásai révén nagy számban és széleskörűen feljegyzett folklórszövegekben. Ennyiben tehát

¹² Kézíratos önéletírása a kolozsvári Akadémiai Könyvtár kézírattárában található (A Kolozsvári Református Kollégium kéziratgyűjteménye Nr. 1554.). A kóbori református lelkészről bővebben: Sámuel Aladár: *Köpeczi Bodos Sámuel élete és munkái*. Kolozsvár: klny.: *Református Szemle*, 1927.

¹³ Vö. Csergő Anna Mária – Jakab Gusztáv: A sziget-hatás. *Élet és Tudomány*, 2020/37. 1161–1164.

¹⁴ Magyar Zoltán: *Erdélyi népmondák I.* Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2011. 332–388.; [Egyed János]: Hiedelemadatok Kóborról 1944-ből. *Erdélyi Múzeum*, 2019/2. 82–90.

¹⁵ Demény István Pál: *Kerekes Izsák balladája*. Bukarest: Kriterion Kiadó, 1980. Kerekes Izsák-ról szóló nagymohai mondák: Magyar, 2011. I. 344–345.

a két dél-erdélyi és az udvarhelyszéki lelkész 18. század végi néphitgyűjtése alapján véve origója, előfutára a Kriza Jánossal, Kőváry Lászlóval, Orbán Balázzsal meginduló tudatos, módszeres erdélyi folklórgyűjtéseknek, olyan korpusz, amely sok esetben első ismert előfordulása a nevezett hiedelemalaknak, rítusnak vagy hiedelemjelenségnek. Utalhatok itt a fausti hőssé vált gyulafehérvári kollégiumi professzorra, Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) mondanakörére; az Isztambulból mágikus módon hazamenekített kőhalmi királybíró mondanakörére; a „garabontziás deák”, a „Vén Oláhnék” és „Lepedős Czigánynék” jósló szerepkörére; a „Pópa Jósok”-ra, azaz a román paphoz járás szokására, amely Köpeczi Bodos beszámolója szerint már a 18. században is élő gyakorlat volt a királyföldi magyarok körében.

És e sor még sokáig folytatható lenne (boszorkányhit, rontáshiedelmek, hazajáró halott, kísértet, lidérc, mesterségek tudósai stb.), ám a jelen könyvismertetés terjedelmi korlátai ennek határt szabnak. Köpeczi Bodos Sámuel kéziratának külön érdekessége, hogy a beszámoló egy adott pontján mintegy lajstromba veszi és felsorolja a vidékén számon tartott (és hívei által is látogatott) nevezetesebb jósokat és „tudósokat”. A Brukenthal-féle gyűjtemény azonban több is egy korabeli „babonaszótárnál”, hiszen mind a magyar, mind a szász, mind pedig a java-részt román hiedelemanyagot tartalmazó gyűjtésekben a szikár néphitadatok mellett hiedelemtörténetek is szép számmal megjelennek, és ennyiben az népköltészeti forrásanyagnak is tekinthető, sőt, bizonyos értelemben az első erdélyi hiedelemmonda-gyűjteménynek.

A Miskolczy Ambrus által feltárt és filológiai alaposággal közreadott 18. századi kéziratról túlzás nélkül állítható, hogy egyedülálló forrásgyűjtemény. Egyszerre kordokumentum és adattár az Erdély újkori történetével foglalkozó kutatók, nem utolsósorban a folkloristák számára. Talán azért is, mert bár a kötetbe foglalt kéziratok létrejöttének célja a babonaszó elleni küzdelem volt, annak fennmaradásáról maguk az érintett lelkészek gondoskodtak, azt az elitkultúra részévé téve a feljegyzés aktusa által. Ama babonaszó hiedelmeket örökítve meg, melyekről Alan Dundes, a 20. század egyik legjelentősebb folkloristája nyilatkozott úgy (idézi őt Miskolczy is), hogy azok „az emberiség legebüvölőbb szellemi termékei”.¹⁶ Ez esetben híradásul szolgálva a 18. századi Erdélyből, a hétköznapi korabeli Erdélyéről.

¹⁶ Dundes, Alan: *The Meaning of Folklore*. Logan: Utah State University Press, 2007. 358.